

→ Lijnen en vonken

Kunsteducatie in een prikkelende wereld

Tom Dommissie en
Caroline Wiedenhof^a

Na haar aantreden bij het Koorenhuis kreeg een van de schrijvers van dit stuk van de voormalig voorzitter van haar Raad van Toezicht als studieopdracht mee om *De Prooi* te lezen². Dat is het boek over de ondergang van ABN Amro, dat een scherp beeld geeft van de zelfzucht en arrogantie van de top van de bank. In een interview oordeelt de schrijver Jeroen Smit overigens zelf heel genuanceerd over de bankiers. Hij hoopt zelfs dat ze over enige tijd weer ergens commissaris kunnen worden. “Ze hebben zelf ervaren hoe trots kan omslaan in blinde trots, hoe hoogmoed voor de val komt, hoe gevaarlijk het is om alleen nog te geloven in je eigen waarheid”³.

Behalve een gedetailleerd verslag is *De Prooi* ook een heel goed verhaal, dat verrassend dicht bij oude bekende verhalen uit de wereldliteratuur komt, die van generatie op generatie worden doorverteld, verfilmd of anderszins verbeeld. Het doet denken aan Oedipus, die ondanks alle signalen maar niet wilde begrijpen dat hij zelf de oorzaak van de problemen was. Of aan prins Siddharta, die een leven lang aan het leren was zijn ego af te leggen. En natuurlijk aan Narcissus, die hevig verliefd op zijn spiegelbeeld de vijver in tuimelde en verdronk.

De Prooi is een verhaal dat tot de ver-

beelding spreekt en ons zo een krachtige waarschuwing geeft. De top van ABN Amro geloofde zo sterk in zijn eigen waarheid dat er geen ruimte meer was voor kennis vanuit andere invalshoeken.

Rijkdom aan informatie, overdaad aan contrasten

Je zou zeggen dat het in ons tijdperk heel gemakkelijk moet zijn om aan kennis over andere waarheden te komen. De wereldwijde vervlechting die we globalisering noemen leidt al decennia tot euforie over de mogelijkheden om kennis uit te wisselen en mondiaal samen te werken. Maar de confrontatie met deze nieuwe complexiteit kan ons ook beangstigen. Hoe meer we zien, hoe meer we de kwetsbaarheid van de aarde ontdekken, en hoe meer we de beklemming ervaren van een steeds grotere onderlinge afhankelijkheid. Hoe te leven in een hypercomplexe wereld, waarin mensen onderworpen zijn aan een overvloed van informatie? Hoe oriënteren we ons, hoe geven we richting aan ons handelen in deze stroom aan onbegrijpelijke impulsen? Wat te doen met de duizelingwekkende illusie van een bestaan zonder horizon? Hoeveel globalisering kan een mens eigenlijk verdragen?⁴, Het lijkt erop dat er in het spoor van de globalisering enorme contrasten ontstaan. Op mondiaal niveau contrasteert een *global village* met een *clash of cultures*. Op nationaal en regionaal niveau ontstaat vruchtbare diversiteit én gevaarlijke xenofobie. En op stedelijk niveau bestaat er een kosmopolitische geest naast segregatie langs etnische lijnen.

Immuun in het schuim

De mensheid weet zich inmiddels handig te beschermen tegen al te opdringerig contact met het vreemde. We trekken ons terug in veilige cocons, waarin onze identiteit duidelijk is en waarin we de wereldproblemen vrolijk ontkennen. We hangen aan rechten en regels die ons herinneren aan overzichtelijker tijden, behandelen ziektes volgens overzichtelijke protocollen, meten resultaat aan de hand van prestatie-indicatoren en lopen op straat

met onze favoriete muziek in het oor. En ondertussen maken we personalities van politici, sluiten fictieve vriendschap met bekende Nederlanders op Hyves. We doen aan *personal branding* op LinkedIn en Facebook.

Volgens de filosoof Peter Sloterdijk leven we niet meer onder een grote overkoepeling – die hij een zeepbel noemt – maar in een chaotische schuimmassa. In onze eigen belletjes bewonen wij een glinsterwereld, waarin onze projecties ons immuniseren tegen al te opdringerig contact met het vreemde.

De zeepbelmetafoor geeft een mooi beeld van onze wereld: in ons alledaagse handelen ontbreekt het ons aan een veilig cultureel-religieus communautair verband (de overkoepelende zeepbel). In plaats daarvan zijn we bezig om ieder onze eigen immuunsfeer op te bouwen (de belletjes van het schuim)⁵.

Sloterdijk ziet dus een soort coconsamenleving ontstaan. De horizon van de eigen wereld fungeert daarin als een selectiescherm, waar niets doorheen komt dat niet past bij de eigen morele, culturele en politieke denkbeelden. De behoefte aan identiteit is zo sterk dat men doof wordt voor kritiek en immuun voor invloeden van buiten. Dat geeft zelfvertrouwen, maar daarvoor betaalt men wel de prijs van de zelfverkozen onwetendheid. Dat lijkt verdacht veel op het drama bij ABN Amro.

De triomf van het onderbuikgevoel

Er is nog een trend in de tijdsgeschiedenis: de toenemende esthetisering van het wereldbeeld. Daaronder verstaan we het verschijnsel dat mensen hun oordeel op allerlei gebieden van het leven steeds meer baseren op smaak, gevoel en beleving, en dus minder op verstand, logica en redelijkheid.

¹ Tom Dommissie en Caroline Wiedenhof werken beiden voor het Koorenhuis, centrum voor kunst en cultuur in Den Haag; Tom Dommissie is beleidsadviseur en docent filosofie, Caroline Wiedenhof is algemeen directeur

² Jeroen Smit, *De Prooi*, blinde trots breekt ABN Amro, 2008

³ NRC Handelsblad, 31 juli 2009

⁴ Zie ook Rüdiger Safranski, *Hoeveel globalisering verdraagt de mens?*

⁵ Peter Sloterdijk, *Sferen II, Schuim*

We leven in de “eeuw van het gevoel”, zo stelde ook Docters van Leeuwen wat teleurgesteld vast in een lezing over de kloof tussen de burger en de politiek⁶. In zijn visie zijn we van de negentiende eeuw van het verstand, via de twintigste eeuw van de wil, nu bij het gevoel aangekomen: “Zagen wij in de vorige eeuw diverse sprekers, van onze eigen Troelstra tot Clemenceau, van Mussolini tot Churchill, via de uitdrukking van hun wil grote menigten tot begeestering brengen, nu gaat het om gevoel, overgebracht in stijl en vorm, van auto’s kopen via beurs sentiment tot stille tochten.” Deze triomf van het gevoel hangt rechtstreeks samen met de afbreuk van de traditionele maatgevende kaders die Sloterdijk met de grote zeepbel vergeleek. De economie wordt een belevingseconomie waarin ervaringen worden verkocht. Reclame appelleert aan gevoel, niet aan feiten. In de kunst, literatuur en architectuur verdwijnen tradities; hybride cross-overs tussen culturele tradities domineren. Wie zijn klassieken niet kent, hoeft zich niet meer te schamen. Ook in het management van organisaties treedt een soort esthetisering op: besluitvorming op basis van de intuïtie is in, en het onderbuikgevoel wordt steeds meer geaccepteerd als bron van kennis.

Nieuw engagement

De verweving van de alledaagse leefwereld met alles wat er op de wereld gebeurt, leidt tot ongekende mogelijkheden, maar zet ook aan tot een herbezinning op wat vertrouwd is. Wat zijn religieuze en culturele tradities waard? Tot hoever rijkt mijn eigenheid, waar begint het vreemde? Het is in dit verband veelzeggend dat er opeens allerlei nationale “huizen” worden opgericht: het Huis van de Geschiedenis (nu het Nationaal Historisch Museum), het Huis van de Culturele Dialoog (Kosmopolis) en het Huis van de Democratie. Ze zijn bedoeld om ons de vaardigheden bij te brengen om ons op de maatschappij te oriënteren, maar dan wel op huiselijke schaal: gemoedelijk bieden ze bescherming tegen de verwarring die ons overvalt

in het labyrint van mogelijkheden en de jungle van media-prikkels. Het spookbeeld van miljoenen ego’s in hun eigen schuimbelletje is op nog een andere manier te eenzijdig. Er lijkt wel degelijk een eenentwintigste-eeuws engagement in opkomst te zijn. Steeds meer mensen zetten hun creatieve vermogens in om duidelijk te maken dat de toekomst van onze kinderen en kleinkinderen op het spel staat. Het voortbestaan van de planeet lijkt afhankelijk van ons vermogen om onze wereld radicaal anders te ordenen, om zo een splinging van de wereld langs sociaal-economische, etnische, culturele of religieuze scheidlijnen te voorkomen. In dat geval zullen we als lokaal gewortelde wereldburgers op zoek moeten gaan naar collectieve betekenissen, duurzame lokale leefstijlen en nog ongekende vormen van globale samenwerking. Hiervoor hebben we allerlei intellectuele deugden nodig, zoals ontvankelijkheid, verbeeldingskracht, vindingrijkheid, speelsheid en een goed getrainde oordeelskracht. Met andere woorden: mondiaal denken en lokaal handelen eist de vorming van een “*glokaal*” bewustzijn. We moeten leren werken vanuit een visie die een mondiale (global) oriëntatie bindt aan lokale mogelijkheden. Groot denken, klein bewegen. De lokale leefwereld lezen met de wereld in het achterhoofd. Als geëngageerde kunstenaars. Dat voelen we.....

Een taak voor kunst en cultuur?

Bij de voorvertoning van het *Movies that Matter festival 2010* was de korte film *Wagah* te zien over drie vrolijke jongetjes die ons onbevangen en zonder het zelf te beseffen confronteerden met de waanzin van de Pakistaans-Indiase grens. Zij verdienden het brood voor hun gezin met de verkoop van DVD’s aan toeristen uit eigen land die de dagelijkse ceremonie van het strijken van de vlag kwamen bekijken. Zij speelden de vlagrituelen van de soldaten aan beide zijden van de grens – een wonderbaarlijke mannendans - tot in detail na, en gilden van opwinding als hun vlieger verdween achter het hek van hun landsgrens. Tegen zulke prachtbeelden

kan geen journalist op. Theoretici van onze postmoderne samenleving zien in kunst niet voor niets een tegenwicht tegen de tendens om ons op te sluiten in onze eigen cocon. Niet gericht op louter harmonieuze verzoening, maar eerder op het onverwachte. Artistiek getrainde verbeeldingskracht kan verwondering wekken door onverwachte samenhang te presenteren in visies, verhalen of ensceneringen. Kunst toont schokkende conflicten, levert een verwarrend contrapunt, maakt cross-overs die voorbij gaan aan alle indelingen, kleurt heilige huisjes, en stelt lezers en toeschouwers bloot aan paradoxen om stil van te worden. En daarmee zijn we langzamerhand waar we heen willen: bij kunsteducatie.

Kunst en de verlossing

Misschien dat enkele denkbeelden van de filosoof Rorty ons meer inzicht geven in het belang van kunsteducatie als eigentijdse “esthetische opvoeding”⁷. In een fraai essay spreekt Rorty over “verlossende waarheden”⁸: een verzameling inzichten die een diepe menselijke behoefte vervult aan een orde waarin alles zijn uiteindelijke plaats en betekenis krijgt. Rorty maakt duidelijk dat mensen in hun verlangen naar autonomie een dergelijke verlossing eerst zochten in de monotheïstische religie, later in de filosofie en ten slotte, vandaag, meer en meer in de kunst. Dit proces van evolutie beschouwt Rorty als een groei in spirituele volwassenheid. Inzicht in de “verlossende waarheid” kwam aanvankelijk uit de doorleefde, rituele relatie met een almachtige persoon of maatstaf. Het is pas met de herleving van het Platonisme in de Renaissance dat men ook verlossing ging zoeken in het vergaren van kennis. Dit leidde tot een nieuwe functie voor de filosofie, die de hoop op verlossende inzichten door mid-

⁶ A. Docters van Leeuwen, Kees Lunshofrede, december 2008, http://www.telegraaf.nl/binnenland/2767030/_Tekst_lezing_Docters_van_Leeuwen_.html

⁷ Zie ook Friedrich Schiller, Brieven over de esthetische opvoeding van de mens

⁸ Richard Rorty, Philosophy as a Transitional Genre. In: Philosophical Papers 4

del van kennis aanwakkerde, en daarmee de taak overnam van de religie. Dit proces werd voltooid met de grootse filosofieën van Kant en Hegel. Maar al bij deze denkers, die rond de Franse revolutie de moderne tijd inluiden, was zichtbaar dat ook de filosofie, zoals eens de religie, toch niet de verlossende waarheid kon bieden.

Van verticale orde naar horizontale verbanden

De kracht van kunst en literatuur is volgens Rorty dat zij ons leert om niet louter vanuit religie of filosofie te zoeken naar een verlossend inzicht van “gene zijde”. De oplossing komt niet meer van bovenaf; in plaats van ons te richten op verticale processen leert kunst ons het “horizontale spel” van een veelheid van beelden, voorstellingen en verhalen. In de moderne tijd vormt kunst daarom een steeds sterker medium voor zingeving. De kracht van de pluraliteit ondermijnt uiteindelijk het geloof in *één* boek van waarheid, *één* geheel van axioma’s, *één* omvattende waarheid, *één* laatste “theorie van alles”. Hoe meer beelden wij zien, hoe meer verhalen wij lezen en voorstellingen wij beleven, des te meer verschillende manieren van mens zijn wij ontmoeten, en des te meer wij onszelf verzoenen met ons levenslot. Verhalen ontsluiten de wereld tot een speelveld voor alternatieve leefwijzen en dragen daarmee bij aan een klimaat van tolerantie. Zij versterken onze vaardigheden voor democratisch overleg en vrijheid van meningsuiting. En, in de eeuw van het gevoel niet onbelangrijk: zij scherpen onze intuïtie, ons onderbuikgevoel.

Door ons vermogen te trainen om complexe verhalen te vertellen, en door oefening in omgang met pluraliteit en paradoxen, worden we sterker. Volgens Rorty laat kunst ons rijpen, omdat ze ons leert om in een complexe wereld een veelheid van concurrerende kaders en verhalen te verdragen. Rorty maakt zich daarom sterk voor de bloei van een betrokken artistieke of literaire cultuur. Kunst krijgt hiermee de taak die Schiller al omschreef als een “esthetische opvoeding van de mensheid”⁹.

Volwassen idealisme?

Het eenentwintigste-eeuwse engagement ziet er anders uit dan dat van een vorige generatie. Het lijkt niet gedragen door allerlei idealen, utopieën of heilsverwachtingen. Het idealisme is volwassen geworden¹⁰. Ook de nieuwe betrokkenheid van kunst is daarom heel anders dan de vroegere idealistische vorm van kunstzinnig engagement. De kunst bestrijdt de maatschappij niet meer. Met hun interventies dromen kunstenaars niet langer over “de verbeelding aan de macht”, en mopperen zij niet meer over de corrumperende werking van het systeem. Het gaat hen niet om het “kritisch ontmaskeren”, maar om het versterken van stemmen die hoop en belofte in zich dragen. Zij roepen op om ruimten te betreden waarin men elkaar kan ontmoeten, misverstanden mag oproepen en stellingen mag uitproberen. Door het leven met artistieke middelen te onderzoeken en door met existentiële keuzes te experimenteren geven zij hints voor een diagnose van problemen en oplossingen. Kunst koestert pluriformiteit, terwijl zij zich onttrekt aan een verlamdende strijd met de macht. Haar kracht ligt in kritische bemoeizucht en wisselende alianties. Soms toont de kunst haar liberale gezicht, en bevrijdt zij zich met low-budget-producties uit het keurslijf van een bureaucratisch subsidiestelsel. Dan weer werpt zij in kwetsbare performances de fragiele kracht van het lichaam in de strijd om de vervreemding voelbaar te maken. Maar zij kan ook een anticyclisch conservatief masker opzetten, wanneer zij ambachtelijke technieken koestert. Zij bestrijdt soms de mythe van de marktwerking, of kiest de kant van anti-globalisten, maar verhoudt zich even later net zo kritisch tot de politieke correctheid van het multiculturalisme.

De omhelzing van tegenstellingen

De Zuid-Afrikaanse dichteres Antjie Krog had gelijk toen ze in haar Winternachtenlezing 2010 stelde dat de “Westerse cultuur verzet is op tegenstrijdigheden en dialectiek”. De Afrikaanse cultuur is daarentegen gericht op de “heelheid van

het leven”, zo vertelde zij. In beleidsland zien we die Westerse hang naar dialectiek vaak terug in een gepassioneerd heen en weer bewegen van de ene mode naar de andere. Als iets in de mode is, bijvoorbeeld schaalvergroting in het onderwijs, kun je er bijna op wachten dat na een tijdje een tegenbeweging op gang komt. Als we niet oppassen zwalken we zo door de tijd, van het ene uiterste naar het andere. Spannende conflicten lopen vaker wel dan niet uit op vruchteloos gekrakeel: we blijven kortzichtig en onvermogen hangen in ons eigen gelijk. Kunsteducatie is met anderen “aan kunst werken”, een training in het leren omhelzen van strijdigheden voor zowel “leerlingen” als “meesters”. Door goed te luisteren tijdens de overdracht van ideeën, inzichten en technieken; door artistiek te leren omgaan met weerbarstige materie; door confrontatie met voorbeelden en kunstzinnige autoriteiten, en met andere krachten die je ego te buiten gaan. Het gaat hierbij omzins inziens om een elementaire deugd. Kunst “werkt” als er een verwachtingshorizon wordt doorbroken. Dit te leren ervaren is de meerwaarde van kunsteducatie. Kunst bevrijdt mensen door hen te leren om dromen te realiseren.

Omhelzen: een strategie

De strategie 2010-2018 van het Koorenhuis wortelt in de visie dat we kracht kunnen putten uit strijdigheden en complexiteit. In het aanvaarden, zo niet omhelzen van de tegenstellingen, schuilt de mogelijkheid onze klanten en onszelf tot grotere hoogte te stuwten. Wij zijn gericht op, inderdaad, de heelheid van het leven. De visie op kunsteducatie van het Koorenhuis is gebaseerd op twee fundamenten: *ambachtelijk leren* en *leren door inspiratie en ontmoeting*. Onder ambachtelijk leren verstaan we in zijn uiterste vorm: het onder deskundige leiding jarenlang, dag

⁹ A. Docters van Leeuwen, Kees Lunshofrede, december 2008, http://www.telegraaf.nl/binnenland/2767030/_Tekst_lezing_Docters_van_Leeuwen_.html

¹⁰ Zie ook Susan Neiman, Moral Clarity, a guide for grown-up idealists

in dag uit, oefenen op beheersing van de techniek van een kunst, zoals musiceren, beeldhouwen, tekenen, zingen, dansen of acteren. Aan de andere kant van het spectrum zien we de korte projecten, die een vonk van ontroering of inspiratie kunnen overbrengen.

Deze twee fundamenteën zouden al snel als tegenstelling kunnen worden ervaren. Zo gebeurde het ook op allerlei plaatsen in het land in de afgelopen jaren. De lange termijn moest plaats maken voor zichtbare projecten met een snel en flitsend resultaat. Muziekscholen zijn in tal van steden zelfs al helemaal gesneuveld. Ze waren te ouderwets, te log, te weinig flitsend.

Gelukkig is het ook mogelijk een toekomst te bouwen op lijnen én vonken. *Ambachtelijk leren* en *leren door inspiratie en ontmoeting* zijn twee vormen van leren die elkaar nodig hebben en versterken. In elke situatie opnieuw bepalen we welke verhouding tussen de twee vormen het meest passend is om creatieve talenten te ontwikkelen.

Tegenstellingen in kunsteducatie

Net als overal liggen overigens ook in de sector kunsteducatie de tegenstellingen en daarmee de kans op vruchteloze conflicten voor het oprapen. We houden er kort enkele tegen het licht.

Zo is er de tegenstelling tussen vraaggericht en aanbodgericht werken. Heeft de klant het voor het zeggen of de leverancier? Het is niet verbazingwekkend dat in de afgelopen decennia vraaggerichtheid het richtinggevende principe werd. Het paste in de tijdgeest van marktwerking en verzelfstandiging, en het bood een koevoet om gevestigde bolwerken open te breken. Landelijke regelingen, zoals het Actieplan Cultuurbereik en de Regeling versterking cultuureducatie beoogden het cultuurbeleid van scholen voor basis- en voortgezet onderwijs te versterken, zodat zij zelf aanbieders uit de omgeving konden kiezen. Het Amsterdamse equivalent van het Koorenhuis is een paar jaar geleden opgeheven, en er werd een nieuwe organisatie opgericht die het aanbod presenteerde aan de scholen, maar zich verder niet met de

keuze of uitvoering bemoeide. Van aanbodgericht naar vraaggericht.

Een andere tegenstelling, die ook in kunsteducatieland tot spanning leidt, is die tussen autonome kunst en maatschappelijk relevante kunst. Kunsteducatie is er van oudsher op gericht om individuen vaardigheden te leren, zodat zij zelfstandig, autonoom kunnen tekenen, musiceren of dansen. Maar je kunt met kunsteducatie even hartstochtelijk maatschappelijke doelen nastreven, zoals gemeenschapszin, cultureel burgerschap of verfraaiing en verlevendiging van de stad. Een laatste voorbeeld betreft een tegenstelling die minder bekend is, maar die in vele muziekscholen en centra voor kunstzinnige vorming opspeelt: die tussen verplicht en vrijwillig, in ons vak tot uiting komend in kunsteducatie in het onderwijs of kunsteducatie in de vrije tijd. De trend in Nederland is om de overheidsinspanningen op het gebied van kunsteducatie steeds meer op het reguliere onderwijs te richten, en daarmee op de doelgroep van kinderen en jongeren. In de activiteiten in het reguliere onderwijs schuilt immers de gemakkelijkste legitimatie voor subsidie: daar krijgen alle kinderen hun verplichte kunsteducatiekost, onafhankelijk van de interesse van hun ouders in kunst en cultuur. Maar er is natuurlijk ook een grote en redelijk stabiele behoefte aan kunsteducatie in de vrije tijd. Dat moeten we niet vergeten.

De kracht van deugden

Er is een beproefde, diep in de westerse cultuur gewortelde wijze van omgaan met tegenstellingen: die van de beoefening van de deugd. De deugd zit in het midden, zeggen wij wel, maar de deugd is bepaald iets anders dan een synthese die voortvloeit uit de spanning tussen these en antithese. De deugd zit namelijk zelden precies in het midden. Waar de synthese een nieuwe *situatie* schept, een samenvoeging van ongelijksoortige zaken, is de deugd een *houding* die ons in staat stelt goed te handelen. De deugd heeft geen voorspellende waarde en biedt geen kant-en-klare oplossing, maar moet in elke context opnieuw

worden gehanteerd om een keuze te kunnen maken.

De schrijver Primo Levi, overlevende van een concentratiekamp, heeft ons helder geschetst welke moderne deugden er toe doen om te overleven¹¹. Volgens Levi is een van de essentiële moderne deugden om te overleven “verhalen vertellen”, omdat we in verhalen moraliteit, oordeelskracht, bezinning en levenslessen overdragen. Denkend aan het beklemmende aanzicht van de huidige wereld (de economische, sociale en demografische ontwrichting, het humanitaire onrecht, de culturele verarming en de ecologische vernietiging) is overleven ook voor ons wel degelijk aan de orde.

Wij begonnen dit essay met het verhaal van Jeroen Smit over ABN Amro, en gaven daar ons eigen perspectief aan. Als u het verder vertelt, komt het uwe erbij, en wordt het verhaal rijker. Verhalen vertellen is bij uitstek de deugd die alle kunsten met elkaar verbindt. Een pianoleraar daagt zijn leerling net zo goed uit een verhaal te vertellen als de dans-, teken- of schrijfdocent. In kunsteducatie verweven we actief de inzichten, werkwijze, technieken, vormtaal en ethos van de kunsten met de samenleving. We verbinden de glinsterende schuimballetjes onderling door krachtige lijnen en vurige vonken. Opdat we zoveel mogelijk mensen verleiden tot de mentale lenigheid om hun perspectief af en toe te verleggen, met de door kunst gescherpte verbeeldingskracht.

Februari 2010

¹¹ Zie Kees Schuyt, *Wees precies, vindigrijk en speels*, NRC Handelsblad 1 november 2003